

האם ספרים יכולים לנחם בזנון אבלות ?

מאת הרצליה רז

אחד מתיאורי המוות היפים ביותר בספרות מהזכורים לי, הוא הסיפור על ג'ון הזקן, אחד ממשפחת פורסייט — כשהוא בא לבקר בגן המלבלב עם אביב, בביתה של איירין (הגבורה היפה שבסוגיה הזו) ושם, ביושבו על ספסל, מת לו מוות מופלא כשהוא מחכה לפגוש באשה שאהב בסתרי. הספרות יודעת לספר על מוות ומתים וגם עוסקת הרבה בחייהם של אלה שנשארים להתמודד עם החיים. עניין המוות, שהיוונים קראו לו "הדס" והקצו לו שאל תחתיה, קשור להווית החיים של האדם מאז היבראו. המוות הוא דמות אנושית בסיפור-העממי אצל כל העמים וגם בעמנו. אנטרר-פולוגים וסוציולוגים מדווחים על מנהגי-אבלות כאמצעי קטרטי במאבקו של האדם במוות וחוקרי הפולקלור עוסקים במחקר-משווה של מנהגים טכסים ואמונות שהתרבות האנושית יצרה, תוך נסיון להתמודד עם חוסר השיבה ממוות. הסיפור העממי ובעקבותיו הספרות הכתובה נתנו ביטוי רב-פנים לחוסר היכולת של האדם להבין את הסופיות של מצב-המוות. האמונות השונות באו לעזור למ-אמיניהן בעניין גיהנום וגן-עדן; נירוונה; גילגולי נשמות וחיי-נצח. בספרות העממית ובבלדות יש טשטוש בגבול שבין החיים למוות. החיים והמוות נתפסים במציאות וחלום, והם הוויה אחת. הצרפתים קוראים לשינה "petit mort" — מוות קטן, והם מסמיכים את השינה והיקיצה למוות ושיבה לתחיה. בדרך כלל מתייחסים הילדים הקטנים בערך עד גיל ארבע לשינה כמו אל מוות. הם אינם בטוחים שמתר יבוא יום חדש.

---

2. ח. שורצבאום — מלאך המוות בפולקלור היהודי והמוסלמי — הקונגרס למדעי היהדות, תשכ"ט
1. גולסוורת' — ההגדה לבית פורסייט.

באגדה שלנו יש ביטוי לנשמה שעוזבת את הגוף בזמן השינה וחייה לה אז חיים עצמאיים משלה.

המוטיב "שינה כמוות" מוצא את ביטויו בסיפור על חוני המעגל שנרדם במושור ניתא (בסלע) וכשקם לא הכיר את העולם והעולם לא הכיר בו עד שביקש רחמים ומת.

בסיפור לפני ישנו נרדם כזה בשם הירושימה³ ובאמריקה ידוע הסיפור על ריפ ואן וינקל שנרדם בהר שבעים שנה⁴.

גם הסיפור על "היפהפיה הנמה" קשור לעניין מוות ויקיצה.

הפסיכולוגים מן הזרם הפסיכואנליטי תופסים מוות ויקיצה כאלה, כמשברי התבגרות.

יש מי שמנסה להתייחס לצורת המיתה ולקבוע שסוגי מוות שונים יוצרים מצבי אבל שונים. אבל המשפחה כשמת בה אדם זקן ושבעי-ימים שונה מאבל על מותו של ילד.

מוות אחרי מחלה ממושכת מתקבל אחרת מאשר מוות פתע.

מותם של אנשים בשואה שונה ממותם של חיילים בקרב.

ייתכן שסוגי המוות השונים הם עניין לענות בו לאנשי המחקר. בספרות לסוגיה יש התייחסות למוות דרך עיניו של הפרט. כל אצל ודרכו שלו באבל... אין מידה שווה באבלות.

עמנו, שההיסטוריה שלו מלאה ורוויה צער לא גיבש נוהגים טכסיים אחידים לאבל ובולטים מנהגים שונים ודרכי-האבל שונות בבית-הקברות ובבית אצל עדות שונות.

במאמר זה הכוונה להתרכז בעיקר, באבלם של ילדים ונוער בארץ. מאז מלחמת השיתרון ואחרי כל גל של נופלים, עולה נושא השכול והאבל לדיון.

מחנכים, פסיכולוגים ומלומדים למיניהם חוקרים את דרך הפניה והטיפול באבלים, ומרובים הספרים, מאמרים ומחקרים על נושא זה⁵.

ספרות הילדים שלנו בארץ עוסקת הרבה בילדים שאבותיהם נפלו בקרב. אבל ישנם גם סיפורים ושירים על פגישה של ילדים בבעלי-חיים מתים, ועל אבל במותו של צמח. אלי ונלי התאומות היתומות מאמן, בסיפור "ילדות", קוברות את הפרח האדום שכה התאוו לו, בצל האורן. הן קוברות אותו כמו שקברו את אמן.

---

3. ע. אולסונגר (אסף ותרנם מיפנית) — מוקשו בנשו — אחיאסף תש"ז (דף 36).

4. ושינגטון אוירוינג — ריפ ואן וינקל בתוך: Reader 5, London 1951.

5. אבלם של ניצולי השואה חורג מתחום מאמר זה לכן לא יעלה נושא זה במאמר.

6. ר' רשימה ביבליוגרפית במערכת.

7. מ. ילן שטקליס — ילדות — עקד, 1966.

ח. חימנז* מתאבל על חמורו האהוב, אבל לירי עמוק וכך גם מתאבלים כנראה ילדי נחל עוז על העיר שלהם, ששלחה להם גננת, אשר שיכתבה את דברי הילדים. במכתב שאני מצרפת כאן.

שלום לך הרצליה!

אנחנו ילדי הגן בנחל-עוז, כותבים אלייך, כי שמענו שאת סופרת שידועת לכתוב סיפורים, ושאת אוהבת ילדים ולכן את כותבת סיפורים לילדים.

קרה אצלנו מקרה עצוב, בפינת החי שלנו "במשק הילדים", מת החמור.

"במשק הילדים" ישנם: טוסים, תרנגולות, פסיון, פניניות, ארנבות, חזיריים, ברבורים, ברוזים, אתון ועוד.

כל הימים עמדה האתון לבדה בחצר שלה. היא גם היתה החלוץ הראשון שהגיע למשק החי שלנו. היה לה עצוב, ואנחנו ילדי הגן עשינו לה זר פרחים ושרנו לה שירים שלא יהיה לה עצוב.

דרך-אגב: קוראים לה סקוטית, כי היא קמצנית ואוכלת תמיד קודם כל את החציר שנשפך על הארץ ואחר-כך מתחילה לאכול מן האבוס.

קיבלנו אותה ממושב שכן בנגב. צבעה חום והיא נמוכת קומה.

יום אחד הביאו לה חבר, חמור אפור וחביב. שניהם היו חברים טובים וסקוטית היתה מעכשיו שמחה. יש להם כרכרה אליה הם נרתמים וילדי ביה"ס נוסעים איתם לכל מקום ומביאים בכרכרה אוכל לכל החיות.

ביום גשם אחד באנו אל "משק הילדים", והנה החמור שוכב על הארץ, עיניו פקוחות, רגליו פשוטות והוא אינו זז. סקוטית עומדת בפינת החי בחצר, אינה מביטה בנו, אינה מחרחרת לקראתנו, רק מנענעת את זנבה בעצב.

מיד אמר גיא, שהוא חבר וידיד של כל הכלבים והחתולים במשק — "החמור מת". חשבנו שכדאי להביא אותו לבית חולים של כל היות ולרפא אותו, אבל חנ'לה הגננת שלנו אמרה שאי אפשר לרפא שום דבר לאחר שהוא מת. היא סיפרה לנו שיותר הוא לא יעמוד אף פעם ולא יראה ולא ישמע ולא ישחק עם סקוטית. היינו מאוד עצובים וגם סקוטית שעמדה בצד היו לה דמעות בעינים. אנחנו ליטפנו אותה ורצינו לנחם אותה אבל גם אנחנו היינו עצובים, ולא רצנו אל הטוסים ואל הפני-ניות לחפש נוצות צבעוניות כפי שאנחנו עושים תמיד.

(אחרי כמה ימים שחר אמר — אפשר להביא אותו לבית חולים ולרפא אותו, וכשאמרתי לו: אני חושבת שאי אפשר, כבר הוא אמר לי: זה אני רק חושב, אני יודע שאי אפשר אבל אני כך חושב לי את זה).

רצינו לשמוע סיפור על חמור, ואפילו על חמור שמת, אבל חנה'לה אמרה שאין סיפור כזה בדיוק. לכן אנחנו מבקשים ממך, אולי את יכולה לכתוב סיפור על משק ילדים ועל חיות ועל מקרים עצובים ושמחים...

* ח. חימנז — פלטרו ואני — עם עובד תשט"ז (נכתב בספרדית ב-1917), עמ' 129—133.

תודה רבה ולהתראות,
אנחנו מזמינים אותך לבוא אלינו לבקר ולראות הכל במו עיניך.
ילדי גן רימון, נחל-עוז

שלום הרצליה !

מות החמור היה חוויה מכאיבה לילדים. אך גם מעוררת שאלות, וגם מבהילה, וגם פסקנית מדי לנפשם הרכה של הילדים.

שחר מנסה להתגבר עליה ע"י דמיון — הלואי. הוא מתנחם במחשבה שיביאו אותו לבית-חולים וירפאו אותו והוא יודע יפה שזוהי רק מחשבה. גם האחרים עושים זאת בודאי אך אינם אומרים כמוהו. (גם המבוגרים עושים זאת בודאי). ילדים אחרים אולי מפתחים רגשות אשמה: "ראיתי, ניר דהר איתו מהר מדי אתמול", אחרים עלולים לפתח פחדים מסוג אחר. נעמדתי בפני בעיה: איך עלי למלא בעיה זו בגן.

מצד אחד רציתי לרכך את הכאב, אך רציתי גם להבהיר את העובדות, כפי שאני מעמידה את הילדים בפני רוב עובדות החיים המתגלות להם. על כל פנים הרגשתי שנשאר פה משקע שלא עובר ולא הובן כהלכה ושזוהי בעיה שאין לעבור עליה לסדר היום.

פניתי אלייך, אנחנו לא ניעלב אם לא תוכלי למלא את בקשתנו. אבל ודאי תוכלי לומר את דעתך על נושא זה בגן, או להמליץ על סיפורים שיתכן ואינני יודעת עליהם.

אני מודה לך מאד מאד, להשתמע ולהתראות

חנה .

שנים רבות עברו מאז ביקורי בנחל-עוז, שבעקבותיו קבלתי את המכתב הזה. הילדים ההם כבר מבוגרים היום והגננת חנה אולי כבר איננה שם בכלל. אך הפעולה החינוכית המבורכת שנעשתה על ידי הגננת הנבוכה, נראית לי ראויה לתזכורת עד היום.

במבוכתה, הקשיבה הגננת לילדים האבלים, אפשרה להם לבטא עצמם, רשמה את הדברים וכך ארגנה אותם.

שיכתוב המכתב על מות החמור, יצר תנאי מתאים לשיחת-חזרה על המוות. הילדים ביטאו את הקושי שלהם לקבל את המצב הזה. הם הציעו ש"אולי החמור יתרפא" אף כי שמעו מפי הגננת "שהוא לא יעמוד אף פעם ולא ישמע, ולא ישחק עם סקוטית".

הגננת הנבוכה מצאה לה שלוש דרכים לגיטימיות להתמודד עם המצב. ראשית, דובבה את הילדים ורשמה מפייהם (כך גרמה לילדים להכיר בחשיבות ערכה של השיחה). שנית שלחה את דבריהם רחוק החוצה, וכך פרקה את נטל הכאב והעמיסה אותו על כתף של אדם שכולם העריכו.

מרחק הזמן והמקום הוא בעל משמעות תרפויטית במקרה זה.

שלישית, בקשה קומפנסציה ; סיפור במקום החמור שמת.

כאן חוזרת על עצמה שאלת היסוד — האם סיפור יכול לנחם במקרה זה ? נדמה לי שבמקרה של הילדים בנחל-עוז, בעצם שליחת המכתב היה טיפול בצערם של הילדים, ועד אשר חזרה והגיעה התשובה, לא יהיו הילדים נזקקים לה עוד.

איך לטפל בילדים אבלים ? היש לקחת ילדים לטכסי קבורה ? האם לשתף אותם בטכסי האבל של המבוגרים ? הלשוחה אתם על מתים ? איך לגלות להם על מותו של אדם קרוב ?

סיכום תמציתי של המתקרים בעניין זה מלמד על הצורך לשתף ילדים באבל ובטכסי אבל ולא להעלים מהם עובדות המוות.

א. אריקסון בספרו "ילדות וחברה" מספר על "משבר נויורולוגי של נער קטן". סבתו של הילד נפטרה וההורים סיפרו לו שנסעה רחוק. הילד כמעט מת בשל חוסר האימון שנוצר בו. הוא לא יכל להבין איך סבתו האהובה נסעה מבלי לספר לו על כך ומדוע אינה כותבת אליו ממרחקים. רק כשהתבררה האמת על מות סבתא יכול הילד להשתקם.

ג. זרחי בשיר "לעולם" כועסת על אבא שאיננו, אינה יכולה לסלוח לאב החסר. ביטוי כזה קיים אצל ילדים. הם אינם מבינים איך יכול היה האדם האהוב להסתלק. הם אינם מבינים לאן נעלם, לעתים קרובות הכעס והזעם משמשים להם לעזר בחרדת ההיעזבות. מה שהוא מזה נרמז גם בספרו של א. אורלב — אח בוגר. יעל של מ. ילן שטקליס בסיפור "הצחוק הראשון" מחפשת את אביה בתמונות. היא מתקשה להזדהות אתו, כי היא שונה מתמונה לתמונה והוא חסר לה בתוכה. היא לא הצליחה להפנים אותו

הזיכרון האחרון שלה על אביה בבית החולים הוא זכרון זר כי "לא היו לו הפנים של אבא ולא היו לו הידים של אבא ובכל זאת זה היה אבא... עכשיו אני יודעת".

אמה של יעל לא ידעה לעזור לה להפנים את אביה והתזכורת המיוסרת שלה כשהיו שתייהן מסתכלות בתמונה שעל הקיר "מידלה, כך הוא קרא לך" אינה מספיקה לילדה.

יעל חיה בחרדה מתמדת. כל רוח וכל חושך מזכירים לה אותו לילה נורא כשהתעוררה והיו שני בחורים בבית ואמה לקחה אותה לנסיעה ארוכה, מבלי

8. אריקסון — ילדות וחברה — ספרית פועלים 1961, עמ' 16.

9. ג. זרחי, ישנונה, כתר, 1978.

10. א. אורלב — אח בוגר — כתר, 1983.

11. מ. ילן שטקליס — הצחוק הראשון — עקד, 1966.

שתתיחס לילדה ומבלי שתראה אותה. "היא אינה רואה אותו" חוזרת הילדה על הטראומה של אותו לילה. הילדה אבדה באותו לילה את אביה ואמה כאחת. דווקא כשהיתה זקוקה לאם יותר מכל, חדלה האם לתפקד בשל הלם השכול והילדה נעזבה בתוך הלובן הנורא — והפנימה את הפחד.

בסיפורו של א. אורלב "חיית החושך" הילד מצליח להתגבר על פחדיו בשל אביו החכם והרגיש שטיפל בכך בעודו בחיים. הילד, גיבור הספר, בריא בנפשו כי זכה להפנים את דמות אביו שנפל במלחמת יום הכיפורים.

ילד זה אינו מחפש את אביו בתמונות; האב קיים בתוכו קיום עמוק ואיתן. בשל כך הוא מסוגל לקשור קשר ענייני וישיר עם שלמה, החבר של אביו שנכנס לחיי האלמנה ובנה בקיץ.

היצירות הללו נותנות תשובה מסויימת לענין ההתמודדות עם המוות. מי שזוכה להפנים את המת, נושא אותו בתוכו כעולם חושיי, ריאלי.

הפנמה כזו מגשרת מעבר לגבולות של חיים ומוות, היא היוצרת את חיי הנצח של המת בלבו של האדם החי.

נתן אלתרמן נתן לכך ביטוי חזק ביותר ב"שמחת-עניים"¹² בבלדות האלה המת חי כל הזמן לצדה של הרעייה ובתוכה, הוא חלק מרכזי בהווייתה הקיומית.

מ. מטרלינק בספרו הצפור הכחולה¹³ מפגיש את טילטיל ומיטיל עם סבא וסבתא שלהם בארץ הזכרון. כשהילדים שואלים את הזקנים אם הם חיים עונה סבתא "ומדי חשבכם בנו אנו מקיצים ורואים את פניכם" (עמוד 46).

א. לינדגרן "במיו מיו שלי"¹⁴ מאפשרת לבי וילהם אולסון, הילד היתום והנעזב אצל דודה קשוחת-לב, לחלום על "אבא מלך". באמצעות ההזיות על המיפגש המופלא עם אב חלומי ממשיך הילד להתקיים גם במציאות.

גם בספר של נירה קרן "אבא של אפרת"¹⁵ יש רמז הזדהות והפנמה עם האב שלא חזר ויש ביטוי לכוח הפנימי שהילדה שואבת מכך.

היצירות שהזכרתי פונות אל הקורא והשומע בשני מישורים, במישור הריאליסטי הן מרמזות ומלמדות על הצורך לטפח את הקשר עם האדם האהוב שמת. הן מספרות על כך שלא די לתלות תמונה שלו, יש לספר בו חזור וספר. לתת לילדים לגעת בחפצים האישיים שלו, להריח ריח בגדיו. להעלות דמות-רבת-פנים שלו בצורה חורשנית ביותר.

12. נ. אלתרמן — שמחת עניים — מחברות לספרות, תשי"ג.

13. מ. מטרלינק — הצפור הכחולה — שטיבל תרפ"ח (מעריכה שלישית "ארץ הזכרון").

14. א. לינדגרן — מיו מיו שלו — מ. לספרות, ל. אפשטין, 1972.

15. נ. קרן — אבא של אפרת — ספרית פועלים, 1971.

במישור החלומי מופיע המת כחי. המציאות החלומית היא מציאות פנימית ; היא מנחמת, מסייעת ותומכת, היא הנותנת כוח לחיים בלעדיו.

האם הספרות יכולה לנחם ?

היא יכולה ליצור פסק זמן של מנוחה. אדם קורא ו"מתחפש", בורח מן המציאות לעולמות אחרים, מזדהה עם מצבים שונים משלו או מזדהה דוקא עם מצבים דומים לשלו — הוא נח מן ההווה ומתרפק על העבר או על העתיד.

חשוב "מי מספר" ו"איך מספרים" יותר מאשר "מה שמספרים".

ילדים אבלים השומעים סיפור, מוצאים נחמה בחיקו של הספר. לקטנים יותר הסיפור יכול להיות טבעת הקסם המקשרת בין השומע למספר.

אפשר לפתח שיחה באמצעות סיפור או שיר. בעבודה טיפולית יכול המטפל לבחור בסיפור שיאפשר למטופל להזדהות אתו או להתנגד לו.

הסיפור עשוי לדובב את המטופל. אם המטפל בעל אוזן קשבת וידע מקצועי הוא עשוי לעמוד על מקור הסבל (תוך כדי קריאה משותפת) ולהגיש עזרה.

ילדים חולים ונכים בורחים אל מילוי משאלות כמוסות של אומץ ופעילות. הם מחפשים להם גבורי-על חזקים וכך הם בורחים לעולם שונה משלהם

וזוכים לחוויות של עלילות גבורה ומעשים נועזים. היגואר הקטן של ע. בורלאי מתמלא עוז כשהוא זוכר שהוא יגואר (אמנם יתום) ויוצא לדרכו בחיים ; לצוד צייד.

יצירות ספרותיות אינן יכולות להחזיר את המת לחיים. אבל הן יכולות לזמן מפגש פנימי בין המת לחי והן יכולות לרכז את הגבול הנוקשה המבדיל בין שני עולמות אלה.

גיבוש העמדות שבין הלום ומציאות ושבין חיים ומוות, מאפשר לקורא ולשומע להזדהות עם המצבים הספרותיים ולהפנים אותם על פי צרכיו, וכך נוצרת נחמה פורתא. המטפלות בילדים מאפשרים להם לפרוק תיסכולים באמצעות הזמנה אל

יצירות מתאימות. הלגיטימציה שנותנים לילד — לכעוס, לבכות, ולהתאבל, חשובה ! החזרה אל המת בהליכה לבית הקברות, בשיחה, במשחק-סימולציה, בשמיעת

סיפור באה להחדיר את העובדה הבלעדית — המת לא ישוב לעולם. הוא מתקיים רק בתוכנו ורק שם אפשר וצריך לחפש אותו.

מכיון שהצעירים ממהרים לשכוח דמות שנעלמה מתוך המשפחה, ברור שצריך לחזור ולספר להם על אותה דמות ולהמחיש להם מציאותו של המת בחיי הזו-

כרים. משפחה שאינה משחזרת ומספרת על אנשים שחיו בתוכה ונפטרו, גורמת להם להמחק ולהשחק מלבם של הילדים.

בארץ ישנה בעיה של שחיקת זיכרם של הסבים והסבתות. רבים מיוצאי השואה מתקשים לספר לילדיהם על ביתם שנחרב. ילדיהם ונכדיהם גדלים מדולדלי

שרשים משפחתיים.

---

16. ע. בורלא — בתוך הכחוף — היגואר הקטן — עם עובד.

חלוצי הארץ (בעיקר בעליות הראשונות) לא ספרו לילדיהם על ביתם שבגולה, משום שקשה היה להם להתדפק על זכרונות ילדותם ולפתוח פתח אל געגועים ורגשי-אשם שנשאו אתם.

שירו של א. מאנגר "על השביל עץ עומד"¹⁷: מספר על הצפרים שהתפזרו ברוח והשאירו את העץ, האם, לבד בסופות ובשלגים. על צעיר הבנים שומרת האם ואינו מסוגל להתעופף. אותו שיר שהגיע לארץ עם העולים ממזרח אירופה התלבש בלבוש שונה לחלוטין בארץ¹⁸ והושר בפיה של יפה ירקוני על שקמה בנגב. האם, השקמה שולחת את ילדיה לקרבות ואינה שומרת אותם בצילה.

שירם של פניה ברגשטיין ודוד זהבי "שתלתם ניגונים"¹⁹: הפך להיות להיט רק אחרי קום המדינה, אף כי נכתב זמן רב לפני כן.

היתה בארץ תופעה של "סגירת דלתות" בפני העבר. החלוצים השתדלו שלא לספר בקול על געגועיהם, על הרעב לאהבה, ועל סבל הניתוק מהבית. התוצאה ממציאות זו גרמה לילדי הארץ לגדול כדור חסר-שורשים; דור שאינו יודע על הסבים והסבתות שלו. בעולמם הפנימי של ילדי הארץ חסר הרצף המשפחתי ההיסטורי ולכן יש בהם נתק בתפיסה היסטורית כוללת והם מתקשים לראות עצמם כחוליה בשרשרת הדורות של עם ישראל.

זרם החיפוש אחר השורשים שהתגלגל אלינו מאמריקה, מצא אצלנו קרקע פוריה רק עכשיו. ראשית משום שאחרי קום המדינה מותר היה להתגעגע לבית שחרב, לבית שבגולה. שנית סייע מרחק הזמן לספר על סבים וסבתות (ומשפחות שלמות) שנספו בשואה.

מעט מעט גם צמחו משפחות עם סבים וסבתות בארץ ובספרות הילדים מתחיל לצמוח מוטיב הקשר בין הדורות. יש עדיין מעט יצירות העוסקות בקשרים שבין סבים, סבתות ונכדים, אבל ישנה ראשית כזו.

ישנה מגמה לשלוח את בני ובנות המצווה לחפש את השורשים ובודאי שיש לברך על כך. אך החינוך לקשר הזה צריך לבוא בגיל הרך ביותר ולהמצא בסיפורי ההורים על עצמם כשהיו קטנים. הקשר עם המשפחה הרחבה, במציאות ובספרות, צריך למצוא ביטוי ביצירות הגיל הרך; שם צריך לנבט הנבט של הקשר בין הדורות.

לסיכום:

מתים, הם אותם אנשים ונשים שאין מי שילווה אותם בדרכם האחרונה ואין מי שידבר בהם, יתגעגע אליהם ויחלום אודותיהם.

האחרים, נפטרים או הולכים לעולמם, אך חוזרים ומתקיימים בצאצאיהם וביצירותיהם. הם שמורים בלבם של אוהביהם ופוקדים אותם בהקיץ ובחלום.

17. א. מאנגר — על השביל עץ עומד — שירים ובלדות (ת. בנימין טנא) על המשמר, 1969.

18. ש. פישר — "שיר על עץ", שרה יפה ירקוני בתקליט מס' 991 "הד ארצי".

19. פ. ברגשטיין, דוד זהבי — שתלתם ניגונים בו — בספר "שלא ינמר לעולם" — קבוץ מאוחד, 1981.

כדי לגדל ילדים בקשר עם דורות שעברו יש לטפח קשר שלהם עם אנשים יקרים שהלכו לעולמם. צריך לספר להם ולחזור ולספר להם, יש להפגיש אותם עם יצורי רוחם של אלה שאינם, עם החפצים שלהם ועם מציאות חושיית שלהם. חשוב שהילדים יזדהו ויפנימו עולמם של יקיריהם שאינם אתם, על מנת שיהיו חלק מעולמם הרוחני והנפשי.

לענין הקשר שבין הדורות יש לספרות תפקיד עצום. לכך משמשות הסגות, מסופרים המיתוסים ומועברים סיפורי-העם ושירי-העם.

חשוב לפתח ולטפח "סיפורי-משפחה" הנקראים היום "סיפורי-מקום" ולעסוק בהם מן הגיל הרך ביותר.

כדי לסייע לאבלים להתעצם מול אבלם, יש לחפש לכל אחד יצירה ספרותית העונה לצרכיו האישיים.

יהיו כאלה "שיברחו" אל סיפורי הרפתקאות, אל ספרות-בדיונית ואל חלומות-בהקיץ ויהיו כאלה שיחפשו גיבורים אבלים כמוהם ויזדהו דווקא אתם.

אנשים וילדים הרגילים לקרוא יחפשו לעצמם משען בספרים, כל אחד לפי צרכיו, יכולתו ואופיו.

ב י ב ל י ו ג ר פ י ה

א. מבחר מאמרים ומחקרים על מוות ושכול

ע. אילון — אל מול פני המות — תיק חירום, הצילו 1 — משרד החינוך (חיפה) 1978.

נ. הראל — איך לחיות ולחנך באבסורד של מציאותנו הבטחונית — איורים להורים (נובמבר, דצמבר), 1969.

ש. סמילנסקי — תפיסת המוות בעיני ילדים — אחי 1981.

ש. סמילנסקי וט. זיסקל — הסתגלותם של ילדים יתומים בביה"ס היסודי — מנמות 1977 (כרך כ"ג).

א. קלוגמן — ילדים במצבי לחץ ומשבר — אוצר המורה.

ב. ספרות על ספרים העוסקים במוות ושכול

ל. חובב — על "חיית החושך" לא. אורלב — ספרית ילדים ונוער (מאי) 1979.

מ. רות — מה לספר לילדים בזמן חירום — הד הגן (יוני) 1974.

ע. שינהר — לעימותה של אגדת ברוריה אשת ר' מאיר (על מות בניה) — מחקר המרכז לחקר הפולקלור (כרך ב') 1972 — מאנס.

במערכת מצויה רשימה ביבליוגרפית מורחבת לפי הנושאים הנ"ל, המעוניינים יכולים לפנות ישירות למערכת.